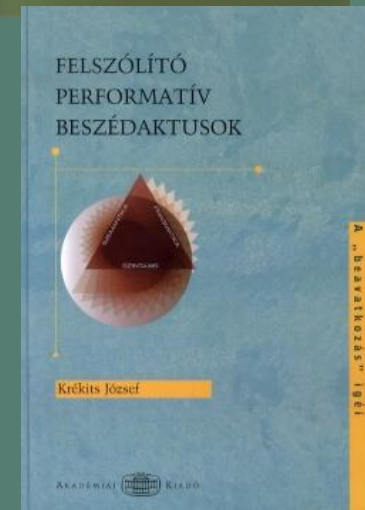
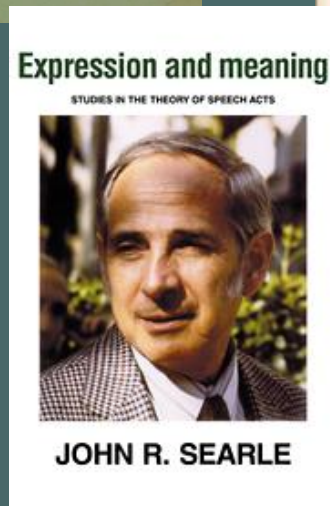
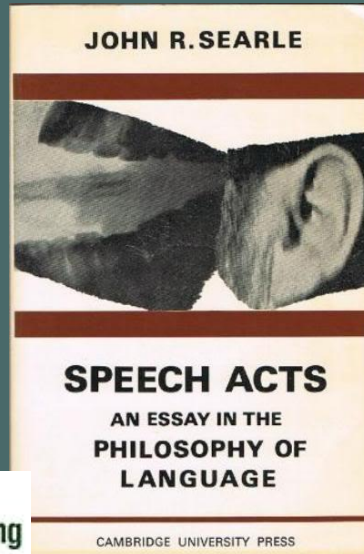
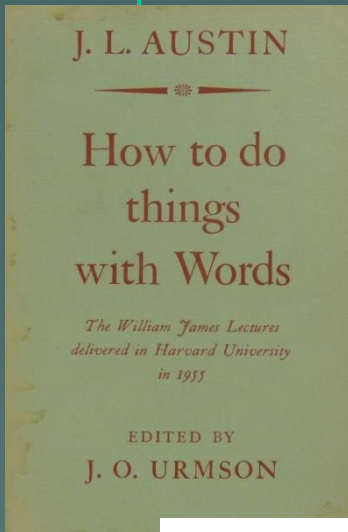


A beszédaktus-elmélet és kritikája



A beszédaktus-elmélet előfutárai



■ Adolf Reinach (1889–1917)

- *német fenomenológus*
- *1913: a társas aktusok mint performatív megnyilatkozások: parancs, kérés, figyelmeztetés, kérdezés stb., és főleg az ígéret társas aktusa (vö. Searle)*



■ Erwin Koschmieder (1896–1977)

- *szlavista nyelvész*
- *1929-ben és 1930-ban megjelent tanulmányaiban a „koincidenziáról” ír, amelyen a megnyilatkozás és a cselekvés egybeesését érti*
- *Mit csinálsz te itt? – Bocsánatot kérek Pétertől.*
(itt nem performatív; folyamatot jelöl, nem az aktust magát hajtja végre)

John L. Austin

(1911–1960)

„William James” előadások:

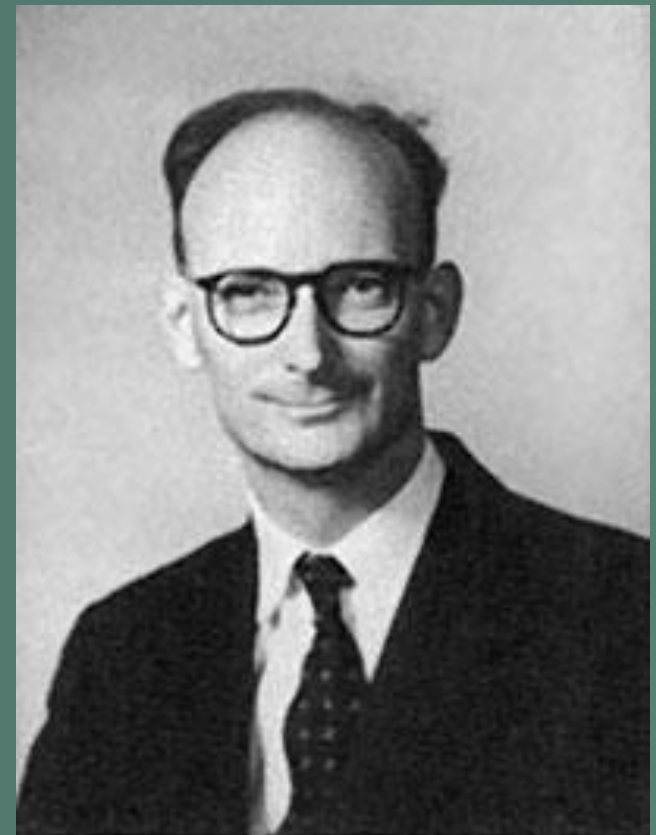
How to do things with words.

(Harvard, 1955; kiadva: Oxford, 1962)

Magyarul:

Tetten ért szavak.

(Bp., Akadémiai Kiadó, 1990)



A konstatív és performatív megnyilatkozások szembeállítása:

Példák:

- (a) *„Igen, akarom.”* (úgymint: kijelentem, hogy törvényes feleségemül akarom venni az itt megjelent X. Y.-t), ahogyan egy házasságkötési szertartás során elhangzik.
- (b) *„Ezt a hajót Erzsébet királynőnek nevezem el.”* – mondják, és a pezsgősüveget a hajó törzséhez csapják.
- (c) *„A karórámat fivéremre hagyom.”* – ahogyan egy végrendeletben áll.
- (d) *„Fogadok egy százasba, hogy holnap esni fog.”*

Konstatívum

tényállást ír le (állít)
igaz vagy hamis

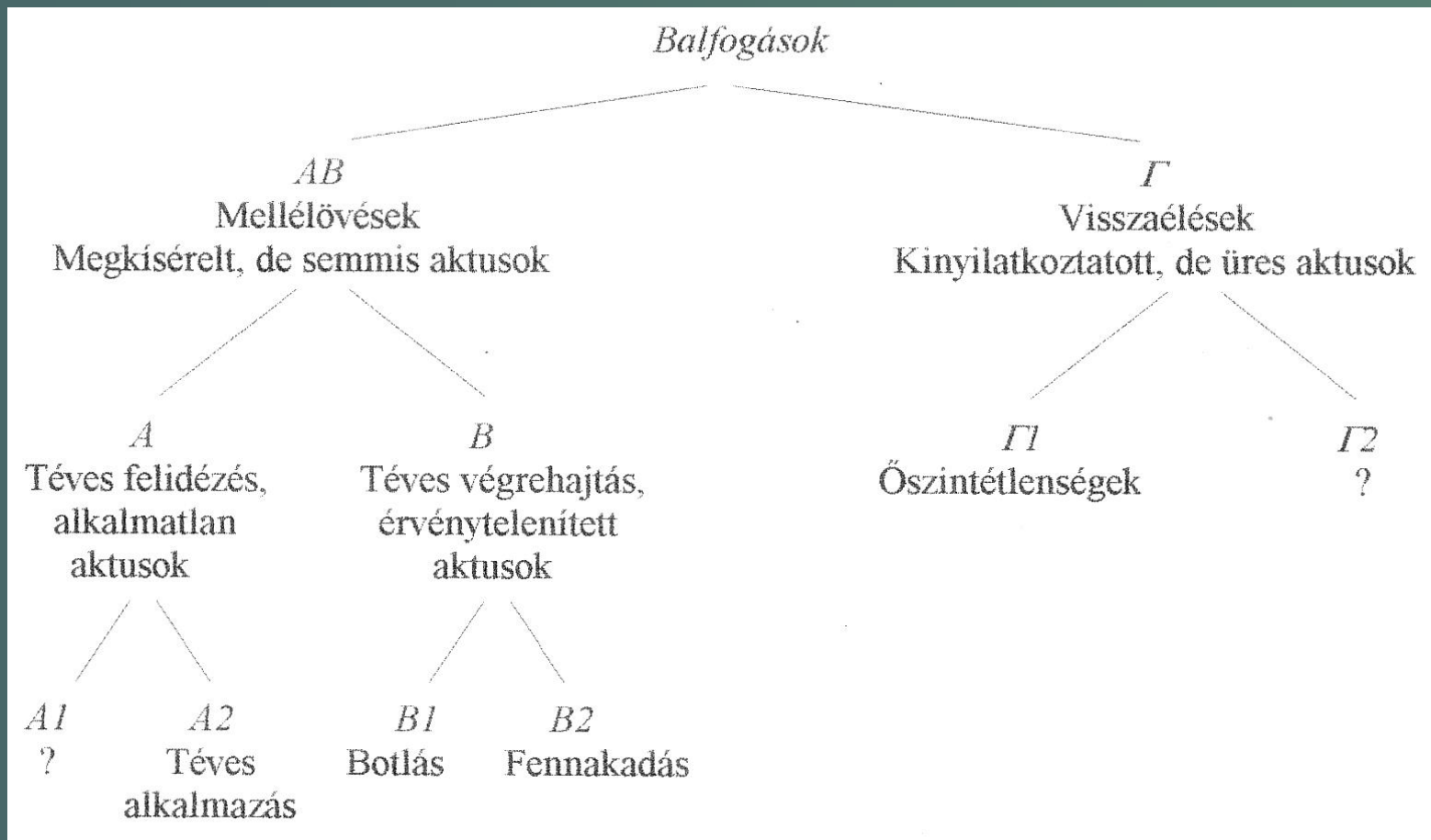
Performatívum

cselekvést valósít meg (nem állít)
boldogul vagy nem boldogul

A performatívumok boldogulási (Searle-nél: sikerességi) feltételei:

- (A1) Léteznie kell egy hagyományosan elfogadott, konvencionális hatású eljárásnak, melynek során bizonyos személyeknek adott körülmények között meghatározott szavakat kell kimondaniuk, továbbá:
- (A2) az adott esetben az érintett személyeknek és körülményeknek meg kell felelniük az ilyen helyzetek kívánalmainak.
- (B1) Ezt az eljárást minden résztvevőnek helyesen és
- (B2) maradéktalanul végre kell hajtania.
- (Γ1) Amennyiben, amint az gyakran előfordul, az eljárást végrehajtó személynek bizonyos gondolatokat vagy érzéseket tulajdonítanak, vagy a résztvevőktől meghatározott magatartásformákat várnak el, akkor az eljárás szereplőinek és felhasználóinak valóban gondolniuk, illetve érezniük kell az említett gondolatokat, illetve érzéseket, és a megfelelő magatartásra is hajlandóságot kell mutatniuk, továbbá
- (Γ2) később ténylegesen így is kell viselkedniük.

A performatívumok sikerületlenségének esetei a boldogulási feltételek alapján:



Hétköznapi beszédaktusok

Beszédaktus	Példa rá
utasítás	Balra át!
kérés	Kérlek, add ide a mustárt!
ígéret	Nyírd le a füvet, és kapsz egy ezrest!
fenyegetés	Állj, vagy lövök!
figyelmeztetés	Nézz balra!
ajánlat	Vegyél még!
jókívánság	Legyetek boldogok!
tanács	A tisztításhoz használj Domestost!
felkiáltás	Nézze meg az ember!
szidalmazás	Menj a francba!

Az explicit performatívumok csoportosítása Austinnál:

1. **Ítélezők:** valamely eredmény hivatalos vagy nem hivatalos bejelentése, bizonyítékokra vagy indokokra alapozva (*felment, elítél, vminek talál, tart, osztályoz, rangsorol, értékel* stb.).
2. **Végrehajtók:** valamilyen cselekvés lefolyása mellett v. ellen hozott döntés (*kinevez, lefokoz, elrendel, elkoboz, megkegyelmez, figyelmeztet, tanácsol, fellebbez* stb.).
3. **Elkötelezők:** a beszélőt valamilyen cselekvés mellett kötelezi el (*ígér, vállal, szavát adja, esküszik, kiáll, támogat, melléáll, ellenez* stb.).
4. **Viselkedők:** velük az emberek sorsára, viselkedésére reagálunk (*bocsánatkérés, köszönet, részvétnyilvánítás, panaszkodás, szidás, üdvözlés, jókívánság, megkérdőjelezés* stb.).
5. **Bemutatók:** valamilyen álláspont kifejtése vita vagy a használati utasítás tisztázása során (*állít, tagad, helyesbít, hangsúlyoz, informál, lezár, elemez, kérdez, illusztrál* stb.).

Hétköznapi beszédaktusok

Mikor sikeres például egy bocsánatkérés?

- *Ne haragudj, nem akartalak megbántani, olyan tapintatlan vagyok.*
- *Bocs a késésért, de ebben a csúcsforgalomban lehetetlen időben ideérni.*
- *Meg tudsz nekem bocsátani?*



Hétköznapi beszédaktusok

A bocsánatkérés beszédaktusának sikerességi feltételei:

- (a) **PROPOZÍCIÓS TARTALMI FELTÉTEL:**
a beszélő sajnálkozását fejezi ki valamely múltbeli cselekedete miatt.
- (b) **ELŐKÉSZÜLETI FELTÉTEL:**
a beszélő úgy gondolja, hogy tette nem szolgálta a hallgató érdekét.
- (c) **ŐSZINTESÉGI FELTÉTEL:**
a beszélő valóban sajnálkozik cselekedete miatt.
- (d) **LÉNYEGI FELTÉTEL:**
a beszélő megnyilatkozása – a nyelvi és társas konvenciók szerint – bocsánatkérésnek minősül.

Bocsánatkérés?

- *Bocs, előre engedsz? A következőnél leszálllok.*
- *Bocs, de én voltam itt előbb.*
- *Bocs, nem találkoztunk mi már valahol?*



Sikertelen beszédaktusok

- **Gratulálok az ötösödhöz!**
- *Gratulálok az elégtelen vizsgádhoz!*
- *Gratulálok a majdani diplomaszerezéshez!*
- *Gratulálok a szerencsédhez!*
- *Gratulálok az ötösödhöz, nem érdemelted meg!*

- ❖ *Ígérem, hogy holnap fel fog kelni a Nap.*
- ❖ *Ígérem, hogy meg fogod írni a leckéd.*
- ❖ *Ígérem, hogy feleségül vettem a lányát, Marika néni.*
- ❖ *Ígérem, hogy jól megverlek.*

Sikertelen beszédaktusok

- *Szidlak, te vagy a leglustább ember a világon!*
- *Megsértelek, haragudj meg rám!*
- *Bókolok neked, tetszik a pulcsid!*
- *Beszólok neked, csak a szád jár!* ← mintha lenne performatív ige, de mégsem...

Sikeres beszédaktusok

- *Sakk!*
- *Nincs itt nagyon meleg?*
- *Meghívhatsz egy sörre.*
- *Nem félsz, hogy élsz?* ← nincs is bennük performatív ige...

Hányféle értelemben lehet cselekedni azzal, amit mondunk?

- Lokúciós aktus: valamely mondatot bizonyos értelemmel és jelöllettel mondunk ki, ami nagyjából egyenértékű a „jelentés” hagyományos értelmével.
- Illokúciós aktus: úgy hajtjuk végre, hogy mondunk valamit (tájékoztatunk, utasítunk, figyelmeztetünk, elvállalunk vmit stb.).
- Perlokúciós aktus: valaminek a mondása révén valósítunk meg vagy érünk el valamit (meggyőzés, elrettentés, meglepés, félrevezetés, humor stb.)

Hányféle értelemben lehet cselekedni azzal, amit mondunk?

- Lokúciós aktus: valamely mondatot bizonyos értelemmel és jelöllettel mondunk ki, ami nagyjából egyenértékű a „jelentés” hagyományos értelmével.
- *Fonetikus aktus*: bizonyos zajok kibocsátása.
- *Fatikus aktus*: bizonyos szavak kibocsátása.
- *Rétikus aktus*: a szavak jelentéssel való kimondása.

Beszédaktusviccek

A róka új bőrkabátot kapott. Peckesen lépdél az erdőben, amikor az egyik bokorból kotkodácsolást hall. Beugrik a bokorba, nagy csetepaté kezdődik.

Kisvártatva kijön a farkas, rajta a róka bőrkabátja.

– Milyen hasznos, ha az ember ismer egy-két idegen nyelvet!



Beszédaktusviccek



Fiatalok ricsajoznak a Körút sarkán,
elég hangosak és feltűnőek. Odamegy
hozzájuk a közeg:

- Maguk mit csinálnak itt?
- Morfondírozunk.
- Na, adják csak ide azt a morfondírt!

Beszédaktusviccek

- Jean, volt az ügetőn?
- Igen, uram.
- Feltette azt az ötezer forintot, amit adtam, a hármás lóra?
- Igen, uram.
- És mi történt?
- A zsoké levette a lóról, és megköszönte.



Beszédaktusviccek

- Ide figyeljen, Mr. McGregor, a maga kutyája ma megette két tyúkomat!
- Köszönöm, hogy szólt, kedves szomszéd. Akkor este nem kell vacsorát adnom neki.



Beszédaktusviccek

- Remélem, nem engeded be a fiúdat a szobádba! – inti anyukája a fiatal lányt. – Tudod, hogy mennyire aggódom érted!
- Tudom, anya, de nem kell izgulnod
- válaszol a lány. – A fiú lakására megyünk, aggódjon az ő anyja.



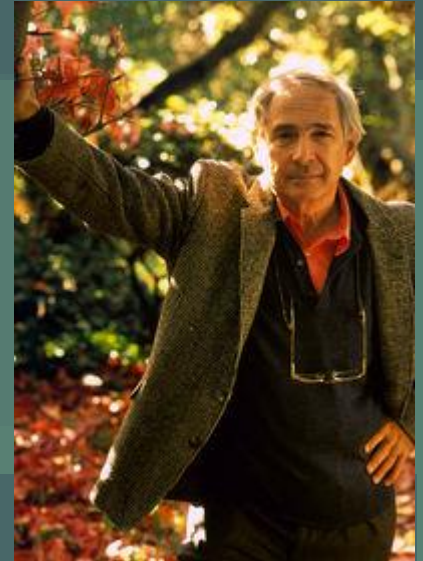
Az illokúciós aktusok osztályozása

Searle-nél:

1. **Asszertívák:** a beszélő valaminek a fennállásáról nyilatkozik (*állítás, bejelentés, tudósítás, időjárás-előrejelzés* stb.).
2. **Direktívák:** valamit tegyen meg a hallgató (*kérés, parancs, tanács* stb.).
3. **Komisszívák:** a beszélőt valamilyen cselekvés mellett kötelezi el (*ígéret, eskü, garantálás, fenyegetés* stb.).
4. **Expresszívák:** a beszélő érzelmét, attitűdjét fejezi ki (*gratuláció, köszönet, bocsánatkérés* stb.).
5. **Deklaratívák:** a valóság megváltoztatása egy kinyilatkoztatással annak tartalma szerint (megkeresztelés, az „Igen” kimondása, ítélethirdetés, kizárás a versenyből stb.).

Közvetett (indirekt) beszédaktusok

- *Ide tudod adni a sót?*
- *Menjünk ma este buliba!*
- *Holnap vizsgám lesz.*



- *Tiéd az a hátizsák az ajtóban?*
- *Eljössz a születési bulimra?*
- *Mit képzelsz magadról?*
- *Nem félsz, hogy élsz?*

John R. Searle

← (valódi) kérdések?

1. lépés: Y azt kérdezte tőlem, képes vagyok-e odaadni neki a sót.
2. lépés: Feltételezem, hogy Y együttműködik velem a beszélgetésben, ezért megnyilatkozásának van valamilyen célja vagy értelme.
3. lépés: A társalgási helyzet nem utal arra, hogy elméletbeli érdeklődésről lenne szó sóátadási képességem iránt.
4. lépés: Továbbá, Y valószínűleg tudja, hogy a válasz a kérdésére „Igen” lesz (tényszerű háttérinformáció).
(Searle megjegyzése: ez a lépés elősegíti, hogy továbbmenjünk az 5. lépésre, de nem lényeges.)
5. lépés: Megnyilatkozása következésképpen nem lehet egyszerű kérdés, van valamilyen rejtett illokúciós értelme (követk. az 1., 2., 3. és 4. lépésből). Vajon mi az?

6. lépés: Bármely utasító illokúciós aktus előkészületi feltétele, hogy a hallgató képes legyen a propozíciós tartalmi feltételben megjelölt cselekvés végrehajtására.
7. lépés: Y ezek szerint olyan kérdést tett föl nekem, amelyre igenlő választ adva teljesül a só átadására vonatkozó esetleges kérés előkészületi feltétele (következtetés az 1. és a 6. lépésből).
8. lépés: Most ebédelünk, és az emberek rendszerint sót is használnak az ebédhez; egymásnak adják és veszik, megpróbálják elérni, hogy megkapják a többiektől stb.
9. lépés: Y tehát egy kérés előkészületi feltételének teljesülésére célzott, és nagyon valószínű, hogy az ebbe való beleegyezésemet akarja megnyerni (a 7. és a 8. lépésből levont következtetés).
10. lépés: Egyéb észszerű illokúciós mondanivaló híján bizonyára arra kér, hogy adjam oda neki a sót (következtetés az 5. és a 9. lépés alapján).

Alkalmazás: a jóvátevés beszédaktusai a magyarban

Mi az a „jóvátevés” (repair work)?

- ⊗ olyan stratégiák együttese, melyeket akkor alkalmazunk, amikor egy cselekedet az adott szituációban áthágja a társas normákat, és a beszélő felelőssé tehető a szóban forgó cselekedetért (pl. bocsánatkérés, mentegetőzés, indoklás, önvád)

A jóvátevés mögött két szándék húzódik meg:

- 1) a beszélő társas képét fenyegető kár orvoslása;
- 2) a partnert ért szimbolikus és konkrét sérelem jóvátétele.

⇒ **A beszélő és a hallgató világának összehangolása, a köztük lévő társas harmónia helyreállítása.**

Alkalmazás: a jóvátevés beszédaktusai a magyarban

A kutatási módszer: diskurzuskiegészítéssel teszt (DCT).

K É R D Ő Í V

Kor:

Nem:

Születési hely:

Lakóhely:

Végzettség:

Foglalkozás:

Munkahely:

Kedves Résztvevő!

E kérdőív a tudományos kutatás része, teljesen anonim és kizárólag tudományos céllal lesz felhasználva.

Kérjük, hogy válaszoljon az alábbi helyzetekre úgy, ahogy azt a mindennapi életben tenné.

A közreműködést előre is nagyon köszönjük!

1. A főnöke egy fontos ügyben találkozót beszélt meg Önnel, amelyre Ön késve érkezik. Amikor belép a főnöke irodájába, a főnöke nem szól semmit, csak az órájára néz.

Ön:

2. A vonaton véletlenül nem a jegy által megadott helyet foglalja el. Nemsokára fölbukkan az igazi tulajdonos, mire Ön megnézi a jegyét, és rájön, hogy rossz helyen ül.

Ön:

3. A kollégájával megbeszélte egy találkozót, hogy egy közös munkahelyi feladatról beszéljenek. Ön késve érkezik, és mire a helyszínre ér, a kollégája már bent vár a tanári szobában.

Ön:

4. Megállt parkolni. Ahogy tolat kifelé, véletlenül nekimegy egy másik autónak, amelyik ezáltal megkarcolódik, és behorpad az ütközője. A tulajdonos kiszáll, és elég idegesnek látszik, majd Ön is kiszáll, és odamegy hozzá.

Ön:

5. Egy tanítványával megbeszélte egy találkozót a ballagási ünnepséggel kapcsolatban, amelyre Ön késve érkezik. Mire a helyszínre ér, a diák már ott áll a tanári szoba előtt.

Ön:

7. Egy közeli barátjával megbeszéltek egy találkozót, hogy egyszerűen csak leüljenek beszélgetni. Ön késve érkezik. Mire belép a kávézóba, a barátja már egy félig üres pohár üdítő mellett ül egy asztalnál.

Ön:

8. Az új munkahelyén véletlenül nem a saját íróasztalánál foglal helyet. Nemsokára megérkezik egy kollégája, aki lepakol az asztalra, és csodálkozva néz Önre.

Ön:

9. Egyik este leül tévézni arra a helyre, ahol egyébként egyik családtagja szokott ülni. Ám nemsokára megérkezik a család többi tagja, és szóvá teszik a dolgot.

Ön:

10. Megígérte egy közeli barátjának, hogy elmegy a születésnap bulijára, de végül nem tudott elmenni. Most felhívja a barátját telefonon.

Ön:

11. Egyik nap Ön véletlenül eltöri a gyermeke kedvenc bögréjét. Ahogy szedi össze az eltört darabkákat, a gyermeke éppen belép a konyhába, és meglátja, mi történt.

Ön:

12. Egyik nap vendégségbe megy ismerőseihez. Leülnek kávézni, és egy óvatlan pillanatban Ön kiönti kávéját a szőnyegre.

Ön:

Alkalmazás: a jóvátevés beszédaktusai a magyarban

(a) Időbeli pontatlanság: megvárakoztatás

- 1. szituáció: késés/főnök
- 3. szituáció: késés/kolléga
- 5. szituáció: késés/tanítvány
- 7. szituáció: késés/barát

(b) A hely eltévesztése: a partner helyének elfoglalása

- 2. szituáció: vonat/idegen
- 8. szituáció: íróasztal/új kolléga
- 9. szituáció: ülőhely/családtag

(c) A tulajdon sérelmei

- 4. szituáció: autó/idegen
- 11. szituáció: bögre/gyermek
- 12. szituáció: szőnyeg/barát

(d) Visszaélés a bizalommal

- 6. szituáció: titok/barát
- 10. szituáció: parti/barát

Alkalmazás: a jóvátevés beszédaktusai a magyarban

Nyelvi stratégiák:

1. Felelősségvállalás:

- illokúciós erőt jelölő eszközök (IFID-ek): pl. *(Nagyon) sajnálom, Bocsánatot kérek.*
- nyílt önvád: pl. *Az én hibám.*
- a szándék hiánya: pl. *Nem akartalak felbosszantani.*
- a partner igazolása: pl. *Minden okod megvan rá, hogy haragudj.*
- a zavar kifejezése: pl. *Szörnyen érzem magam a dolog miatt.*
- jóvátétel felajánlása: pl. *Kifizetem a kárt.*
- ígéret a hasonló tettektől való jövőbeni tartózkodásra: pl. *Nem fog újra megtörténni.*

2. Felelősségelhárítás:

- a tény elismerése felelősségvállalás nélkül: pl. *Nem olvastam a kiírást.*
- a vétkesség el nem ismerése: pl. *Nem az én hibám volt.*
- ok kifejtése, megmagyarázás: pl. *Borzasztó volt a közlekedés.*

Alkalmazás: a jóvátevés beszédaktusai a magyarban

További „kényes” beszédaktusok:

1. visszautasítás (nemet mondani valakinek)
2. kérés (nagyobb dolgot, problémásabb helyzetekben)
3. bók (megdicsérni valakit)
4. bókra adott válasz (megköszönni vagy egyéb reakció)

Minderről részletesen:

Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata.* Budapest, Tinta.



Nem nyelvi „beszédaktusok” – jelaktusok



A beszédaktus-elmélet kritikája

A searle-i beszédaktus-elméletet pragmatikai oldalról gyakran éri az a vád, hogy

monologikus, konvencionalista, és szemantikai típusú konstitutív szabályokkal operál.

A *Speech acts* (1969) vezérgondolata szerint a nyelvhasználat szabályvezérelt viselkedési forma – egységét, az illokúciós aktust külön-külön szükséges, együtt elégséges sikerességi (vagy boldogulási) feltételekkel le lehet írni.

A beszédaktus-elmélet kritikája

A beszédaktusok pragmatikája csak kis mértékben használja fel a következtetés fogalmát (közvetett beszédaktusok, metafora, irónia), ezért konvencionalista.

Jelentés–használat–hatás: ez volna a legegyszerűbb értelmezése az Austintól örökölt **lokúció–illokúció–perlokúció** trichotómiának.

A meg nem felelés abból fakad, hogy Searle közvetlen összefüggést feltételez az illokúciós célok és a nyelvi kifejezőeszközök között. Szerinte minden *mondat* jelentésének részét képezi, hogy szó szerint értve milyen illokúciós aktust hajthatunk vele végre.

A beszédaktus-elmélet kritikája

A használat tehát bele van kódolva a jelentésbe.

Akkor viszont milyen haszna származik a beszédaktus-elméletnek a jelentés–használat oppozícióból, s valójában hol válnak el egymástól?

A beszédaktus-elmélet kritikája

Searle elutasítja a „jelentés=használat” wittgensteini szlogenjét, mondván: a „használat” fogalma túlságosan bizonytalan; nem teszi lehetővé, hogy megkülönböztessük a megnyilatkozás jelentésének azon elemeit, amelyek kizárólag a szavak jelenlétéhez köthetők azoktól, amelyek a mondat szerkezetéből, más jellemzőiből vagy külső tényezőkből erednek.

Ám, ha a kettő nem ugyanaz, meg kell határozni a distinkció lényegét, és következetesen alkalmazni az elmélet belső logikájában, ami Searle-nek – említett konvencionálizmusa miatt – nem sikerül maradéktalanul.

A beszédaktus-elmélet kritikája

A beszédaktus-elmélet, túllépve a korábbi behaviorista hagyományon, figyelembe veszi a mentális állapotok létezését: **a beszédaktusokkal kifejezett szándékok nem egyebek, mint mentális állapotok.**

Viszont túlzottan szoros kapcsolatot feltételez a mentális állapotok (szándékok) és az őket konvencionálisan megjelenítő mondatok (beszédaktusok) között.

A beszédaktus-elmélet kritikája

Erre vonatkozik Searle-nél az ún. **kifejezhetőség alapelve (Principle of Expressibility)**:

„Whatever can be meant can be said”,
azaz bármilyen mentális állapotot (gondolatot, hiedelmet, szándékot) kifejezhet explicit módon, azaz szó szerint valamely mondat.

Más szóval: nincs olyan mentális állapot, amelyet ne lehetne explicit módon kifejezni. A mentális állapotok átlátszó voltából pedig az következik, hogy vizsgálatuk az őket kifejező mondatok vizsgálatára korlátozódik. Ha megismerjük a beszédaktusokat, megismerjük a létező mentális állapotokat: elég megkeresni a beszédaktusok konkrét nyelvi jelölőit, és máris kezünkben a kulcs a szándékok tanulmányozásához.

A beszédaktus-elmélet kritikája



Érdekes összevetni, hogy míg Wittgenstein a használatra redukálta a jelentést, Searle ellenkezőleg: a jelentésre redukálja a használatot!

Jegyezzük azért meg: a kifejezhetőség alapelve az illokúcióra vonatkozik.

Searle a poétikai, érzelmi hatást (l. pl. metaforák) a perlokúcióhoz sorolja, így ezekre a kifejezhetőségi alapelv nem vonatkozik (vagyis ezeket nem feltétlenül lehet parafrázálni).

A beszédaktus-elmélet kritikája

- performatív hipotézis \leftrightarrow performadoxon

Ígérem, hogy elmegyek. – Elmegyek.

Ugyanaz a mélyszerkezet, más felszíni szerkezet (törléssel)?

(performatív hipotézis)

a) A macska a lábtörlőn van.

b) Azt állítom, hogy a macska a lábtörlőn van.



Igazságfeltételes elemzéssel kimutatható, hogy nem ugyanazt jelentik (értsd: nem ugyanazok az igazságfeltételeik): a *b)* mindig igaz, az *a)* viszont csak akkor, ha tényleg ott fekszik a macska a lábtörlőn...

(performadoxon)

A beszédaktus-elmélet kritikája

■ a hazugság és a fikció kérdése



De Gaulle: „Franciák, én megértettelek benneteket.”

Ha a hazugság állítás formáját ölti, és az egyik sikerességi feltétel az őszinteségi feltétel, akkor hogyan lesz „sikeres” egy hazug állítás?

Searle különbséget tesz hazugság és fikció között (a fikciónál „felfüggesztené” az őszinteségi feltételt, a hazugságnál pedig megsértik az őszinteségi feltételt úgy, hogy ne vegyék észre). Nem meggyőző azonban a magyarázat: nem világos, mi van a fiktív szövegek esetlegesen igaz mondataival, honnan tudja az olvasó, melyik mondat igazsága függesztődik fel pl. egy regényben. (Vö. „Hol volt, hol nem volt...”)

Fönti példa: ha De Gaulle hazudott a „feketelábúaknak”, tekinthető-e igaznak a megnyilatkozás? Lehet-e igazat „mondani”, és az implikatúrával hazudni?